

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΣΥΜΒΙΩΣΕΩΝ

Σεβαστοί Πατέρες,
Άξιότιμοι κύριοι Καθηγητές,
Κυρίες και κύριοι,

Γίνεται συχνά σήμερα λόγος για αυτό που ονομάζεται «κρίση του γάμου», «κρίση της οικογένειας». Βεβαίως, αν δούμε την ιστορία του γάμου και της οικογένειας, θα διαπιστώσουμε ότι σε διάφορες περιόδους οι άνθρωποι μιλούσαν για κρίση. Αυτό συνήθως σήμαινε ένα φόβο για το καινούργιο: "Άλλαξαν παλιά δεδομένα, και έρχονταν κάποιες νέες καταστάσεις, νέες μορφές λειτουργίας της οικογένειας.

Μια μορφή κρίσης στη σημερινή οικογένεια είναι η ανυπαρξία οικογένειας, δηλαδή η πολύ μεγάλη αύξηση των *μοναχικών* ανθρώπων, αυτών που στα αγγλικά ονομάζουμε "singles", και ήδη στις Ηνωμένες Πολιτείες φθάνουν το 50% και στη Σουηδία το 60%. Άλλα και η Ελλάδα δεν πάει πίσω. Σύμφωνα με στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας, ενώ το 1985 είχαμε 434.500 *μοναχικούς*, το 2005 φθάσαμε οι *μοναχικοί* να είναι 723.600 και το 2011 1.061.000 – δηλαδή μεταξύ του 2005 και του 2011 είχαμε μια αύξηση 46%. Αυτοί οι *μοναχικοί* δεν θέλουν όχι μόνο γάμο θρησκευτικό, αλλά ούτε πολιτικό ούτε σύμφωνο συμβίωσης ούτε άτυπη συμβίωση.

Μεγάλη αύξηση επίσης έχουμε στις λεγόμενες μονογονεϊκές οικογένειες, οι οποίες βεβαίως δημιουργούνται και από λόγους ανεξάρτητους από τη θέληση των ανθρώπων, όπως είναι ο θάνατος, ή χη-

ρεία, ή εγκατάλειψη μιάς κοπέλας από τον σύντροφό της που την άφησε έγκυο, και φυσικά το διαζύγιο και η διάσταση. Μονογονεϊκή οικογένεια είναι και αυτή που προκύπτει από την υιοθεσία παιδιών από έναν άνθρωπο, έναν πατέρα ή μία μητέρα. Τώρα πιά, όμως, έχουμε και μονογονεϊκές οικογένειες που δημιουργούνται με μορφές υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Όταν λέμε «υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», εννοούμε τη χρήση τεχνολογικών μεθόδων, για να καλυφθεί/συμπληρωθεί μια φυσική αδυναμία που έχει ο άνδρας ή η γυναίκα, για να αποκτήσουν παιδι με φυσικό τρόπο. "Αν υπάρχει πρόβλημα στο σπερματοζώαριο του άνδρα, αυτό αντικαθίσταται, δηλαδή χρησιμοποιείται σπέρμα άλλου άνδρα. "Αν υπάρχει πρόβλημα στο ωάριο της γυναίκας, αντικαθίσταται το ωάριο. Σε αυτές τις περιπτώσεις έχουμε *έτερόλογη* τεχνητή γονιμοποίηση. "Αν υπάρχει πρόβλημα στη γονιμοποίηση, τότε απλώς χρησιμοποιείται το σπερματοζώαριο του άνδρα και το ωάριο της γυναίκας, αλλά υποβοηθείται η γονιμοποίηση στον σωλήνα, και μετά το γονιμοποιημένο ωάριο εμφυτεύεται στη γυναίκα και κυοφορείται. Σε αυτές τις περιπτώσεις έχουμε *ομόλογη* τεχνητή γονιμοποίηση.

"Αν υπάρχει πρόβλημα στην κυοφορία, δηλαδή μια γυναίκα δεν μπορεί να «κρατήσει το παιδί», όπως λέμε, τότε χρησιμοποιείται η λεγόμενη *παρένθητη μητέρα*, δηλαδή μια άλλη γυναίκα, στην οποία

έμφυτεύεται τὸ γονιμοποιημένο ὠάριο, καὶ αὐτὴ τὸ κυοφορεῖ καὶ τὸ γεννάει. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἔχει ὑπάρξει μιὰ δικαστικὴ ἀπόφαση, ἔχουν ὑπάρξει γραπτὲς συναινέσεις τῶν προσώπων ποὺ ἐμπλέκονται (τοῦ ζευγαριοῦ ποὺ ζητάει νὰ ἀποκτήσει παιδί, τῆς γυναίκας ποὺ προσφέρεται νὰ τὸ κυοφορήσει καὶ τοῦ συζύγου τῆς, ἂν εἶναι ἔγγαμη), καὶ μὲ

νὰ ὑπάρξει μιὰ γραπτὴ συναινέση, καὶ μετὰ τὸν θάνατό του νὰ κυοφορήσει ἡ γυναίκα, σύζυγός του ἢ πρῶνν σύζυγος, τὸ γονιμοποιημένο ὠάριο ἀπὸ τὸ κατεψυγμένο αὐτὸ σπερματοζῶάριο, καὶ ἔτσι νὰ ἀποκτήσει παιδί ποὺ θὰ εἶναι δικό του. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἔξι μῆνες μετὰ τὸν θάνατο, ἀλλὰ ὄχι δύο χρόνια μετὰ. Καὶ γι' αὐτὸ χρειάζεται ἐπίσης δικαστικὴ

Μιὰ μορφή κρίσης στὴ σημερινὴ οἰκογένεια εἶναι ἡ ἀνυπαρξία οἰκογένειας, δηλαδὴ ἡ πολὺ μεγάλη αὔξηση τῶν μοναχικῶν ἀνθρώπων, αὐτῶν ποὺ στὰ ἀγγλικά ὀνομάζουμε “singles”, καὶ ἤδη στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες φθάνουν τὸ 50% καὶ στὴ Σουηδία τὸ 60%. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλάδα δὲν πάει πίσω. Αὐτοὶ οἱ μοναχικοὶ δὲν θέλουν ὄχι μόνο γάμο θρησκευτικό, ἀλλὰ οὔτε πολιτικὸ οὔτε σύμφωνο συμβίωσης οὔτε ἄτυπη συμβίωση.

βάση αὐτὴ τὴ δικαστικὴ ἀπόφαση γονεῖς θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ τὸ παρήγγειλαν, ἐνῶ ἡ γυναίκα ποὺ τὸ γέννησε δὲν βρῖσκεται σὲ καμμία νομικὴ σχέση μὲ αὐτό. Ἀρχικὰ εἶχε προβλεφθεῖ στὸν νόμο, μὲ παρέμβαση καὶ τῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ *παρένθητη* μπτέρα καὶ ἡ γυναίκα ποὺ ζητάει παιδί νὰ ἔχουν κατοικία στὴν Ἑλλάδα, πρόσφατα ὅμως, μέσα στὸ καλοκαίρι τοῦ 2014, ἔγινε μιὰ τροποποίηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο γυναῖκες μποροῦν νὰ ἔχουν μόνο προσωρινὴ διαμονὴ στὴν Ἑλλάδα, ποὺ σημαίνει ὅτι ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὸν «ἀναπαραγωγικὸ τουρισμὸ» στὴν Ἑλλάδα.

Ἵπάρχει ἐπίσης ἡ λεγόμενη *μεταθανάτια* τεχνητὴ γονιμοποίηση, ὅπου δίνεται ἡ δυνατότητα, ὅταν ἓνας ἄνδρας πάσχει ἀπὸ μιὰ ἀσθένεια ποὺ προκαλεῖ κίνδυνο στειρότητας ἢ πρόκειται νὰ βρεθεῖ σὲ μιὰ περιπέτεια ὅπου θὰ ἔχει κίνδυνο ζωῆς, ὅπως σὲ ἓναν πόλεμο, νὰ μπορεῖ νὰ καταψύξει τὸ σπερματοζῶάριό του,

ἄδεια, δικαστικὴ ἀπόφαση.

Ἐπειδὴ, τώρα, ὅλες αὐτὲς οἱ τεχνολογικὲς μέθοδοι δὲν πετυχαίνουν πολὺ εὐκόλα καὶ χρειάζονται πολλὲς προσπάθειες, γι' αὐτὸ παράγονται πολλὰ γονιμοποιημένα ὠάρια, καὶ πολλὰ περισσεύουν: κάποιον τελικὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ἐπιτυχημένη τεχνητὴ γονιμοποίηση, καὶ τὰ ἄλλα περισσεύουν. Ἐπομένως, γεννιέται τὸ ἐρώτημα τί θὰ γίνεῖ μὲ αὐτὰ ποὺ περισσεύουν. Ὁ νόμος προσφέρει τρεῖς δυνατότητες: α. νὰ δωρηθοῦν σὲ ἄλλα ἄτεκνα ζευγάρια, β. νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ γ. νὰ καταστραφοῦν. Καὶ ἂν τὸ ζευγάρι ποὺ παρήγγειλε αὐτὴ τὴ διαδικασία δὲν κάνει μιὰ γραπτὴ δήλωση, τὰ περισσευούμενα γονιμοποιημένα ὠάρια διατηροῦνται πέντε χρόνια καὶ μετὰ καταστρέφονται. Ἐδῶ, γιὰ νὰ ἀποφεύγεται αὐτὴ ἡ καταστροφὴ, ἔχουν ὑπάρξει προτάσεις νὰ χρησιμοποιοῦνται μέθοδοι μὲ τὶς ὁποῖες δὲν θὰ παράγονται περισσότερα γονιμο-

ποικίμενα ώρια, αλλά μόνον όσα χρειάζονται, ώστε να μην μπαίνει κανείς σε αυτό το δίλημμα.

Προκειμένου περιό δοτών σπερματοζωαρίων ή ώριων, στον νόμο μας ισχύει ή άνωθυμία: ό όότης δέν είναι γνωστός, ποτέ δέν μπορεί να άνακαλυφθεί, δέν τον γνωρίζει το ζευγάρι που χρησιμοποιεί το σπερματοζώαριο ή το ώαρίό του, δέν θα τον μάθει ποτέ το παιδί. Άπλως, σε ένα άπόρρητο άρχείο διατηρούνται κάποια γενετικά στοιχεία, ώστε, άν το παιδί μετά άσθενήσει άπό κάποια νόσο, να μπορούν να βρεθούν αυτά και να άξιολογηθούν άνάλογα, για να βοηθηθεί ή θεραπεία.

Στο πλαίσιο της προεργασίας για την ύποβοήθηση στην άναπαραγωγή, συνήθως εφαρμόζονται μέθοδοι προγεννητικού έλέγχου, οί όποίες βεβαίως εφαρμόζονται και στη φυσική κυφορία, και πολύ περισσότερο στην ύποβοηθούμενη. Έλέγχονται το σπερματοζώαριο, το ώαριο και το γονιμοποιημένο ώαριο, ώστε, σε περίπτωση κάποιων σοβαρών παθήσεων, να διακοπεί ή διαδικασία και να μην ολοκληρωθεί. Το ίδιο βέβαια γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις και στις φυσικές κυφορίες.

Και έδω άνακύπτει ένα θέμα ευθύνης των ίατρών, άν ό γυναικολόγος που παρακολουθεί μια γυναίκα δέν της συστήσει να κάνει τέτοιο προγεννητικό έλεγχο, ή της συστήσει κάποιες πρώτες έξετάσεις και, ένφ υπάρχει κάποια ύποψία ή ένδειξη ότι μπορεί να υπάρχει κάποιο πρόβλημα, δέν της συστήσει και τις επόμενες που υπάρχουν, τις άνωτερες, τις πιό άναλυτικές, ή γίνουν όλες οί έξετάσεις αλλά ύπάρξει λάθος διάγνωση, και τελικά γεννηθεί ένα παιδί βεβαρημένο. Μπορεί λοιπόν να έλθουν οί γονείς, ή άφ' έαυτών μόνο ή και εκ μέρους του ίδιου του παιδιού, και να ζητήσουν άποζημιώσεις άπό τον ίατρό, γιατί δέν τους ένπέρωσε σωστά, ώστε να διακόψουν την

κυφορία και να μην άποκτήσουν αυτό το βεβαρημένο παιδί. Έδω ύπάρχουν δύο περιπτώσεις. Η μία περίπτωση, γνωστή με τον άγγλικό όρο "wrongful life", δηλαδή «ζημιόγνος ζωή», ζωή που γεννήθηκε με ζημιά. Η άλλη περίπτωση, "wrongful birth", δηλαδή «ζημιόγνος γέννηση», γέννηση ένός βεβαρημένου παιδιού. Στην πρώτη περίπτωση μιλάμε εκ μέρους του παιδιού, στη δεύτερη εκ μέρους των γονέων. Διεθνώς δέν άναγνωρίζονται άξιώσεις άποζημίωσης εκ μέρους του ίδιου του παιδιού, γιατί γεννήθηκε έτσι όπως γεννήθηκε, καθώς θεωρείται ότι ή μη ζωή, δηλαδή ή άνυπαρξία, είναι κάτι χειρότερο άπό την έστω βεβαρημένη ζωή, δέν μπορεί δηλαδή να σταθμισθεί ως άνωτερο έννομο άγαθό, ένφ, αντίθετα, μπορούν να δοθούν άποζημιώσεις, για να καλυφθούν οί ιδιαίτερες άνάγκες που έχει αυτό το βεβαρημένο παιδί στη διατροφή και στην άντιμετώπιση των προβλημάτων του. Άπό τη μεριά των γονέων, πάλι, μπορούν να ζητηθούν χρηματικές ίκανοποιήσεις ήθικης βλάβης, με το σκεπτικό ότι προσβλήθηκε ή προσωπικότητά τους και διαταράσσονται ψυχικά και θλίβονται κτλ. (έπειδή θα άναγκασθούν να μεγαλώσουν ένα παιδί με αυτή την κατάσταση, πράγμα που δέν θα έπιθυμούσαν και θα μπορούσαν να είχαν άποφύγει), όπως επίσης μπορούν να ζητηθούν άποζημιώσεις, για να άντιμετωπίσουν τα έξοδα του παιδιού. Έδω, επίσης, ύπάρχει και ένα άλλο θέμα: Μόνο ή γυναίκα μπορεί να διεκδικήσει τέτοια άποζημίωση (έπειδή αυτή είναι ή άσθενής του ίατρού, αυτή κυφόρησε, αυτή είχε το παιδί μέσα στο σώμά της), ή και ό πατέρας, ή μήπως και οί δύο; Ύπάρχουν πια και έλληνικά δικαστήρια που δέχονται τέτοιες άγωγές, και συνήθως δέχονται και για τους δύο γονείς, γιατί, με βάση τις διατάξεις του άστικού κώδικα, ή άπόκτηση παιδιού και ή διακοπή της κυφορίας ή συνέχισή της

είναι κοινή απόφαση των δύο γονέων.

Να ποῦμε, τέλος, ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς μεθόδους ὄριο ἡλικίας προβλέπεται μόνο γιὰ τὴ γυναίκα, τὰ 50 χρόνια, ἐνῶ γιὰ τὸν ἄνδρα δὲν προβλέπεται.

Μεταξὺ τῶν προσώπων ποὺ μποροῦν νὰ προσφύγουν στὴν ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ εἶναι τὰ ἔγγαμα ζευγάρια, τὰ ζευγάρια ποὺ ἔχουν συνάψει σύμφωνα συμβίωσης, τὰ ζευγάρια ποὺ ζοῦν σὲ ἐλεύθερη ἔνωση ἄτυπη, δηλαδὴ χωρὶς ὅποιαδήποτε γραπτὴ συμφωνία, ἀλλὰ καὶ ἄτομα μοναχικά, γιὰ παράδειγμα μιὰ μοναχικὴ γυναίκα. Τὰ δικαστήριά μας ἀντιμετώπισαν τὴν ἐξῆς περίπτωσι: Ἐμφανίσθηκε ἕνας μοναχικὸς ἄνδρας καὶ ζήτησε ἄδεια ἀπὸ τὸ δικαστήριο νὰ ἀποκτήσει παιδί μετὰ παρένθετη μῆτέρα. Ἐνας δικαστὴς τοῦ ἔδωσε αὐτὴ τὴν ἄδεια, θεωρώντας ὅτι διαφορετικὰ θὰ ὑπῆρχε ἄνιση μεταχείριση μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν: ἀφοῦ προβλέπεται γιὰ τὴ μοναχικὴ γυναίκα, γιὰτὴ νὰ μὴν προβλέπεται καὶ γιὰ τὸν μοναχικὸ ἄνδρα. Γεννήθηκαν λοιπὸν δύο δίδυμα. Ὁ ἄνδρας πῆγε νὰ τὰ ἐγγράψει στὸ Ληξιαρχεῖο, ὅπου ὅμως τοῦ ζητήθηκε ἀπὸ τὸν ληξιαρχο ὄνομα μῆτέρας. Ὁ ἄνδρας ἀπάντησε ὅτι δὲν ὑπάρχει. Ὁ ληξιαρχὸς δῆλωσε ἀδυναμία νὰ τὰ ἐγγράψει χωρὶς ὄνομα μῆτέρας, καὶ ἔκανε ἐρώτημα στὸ Νομικὸ Συμβούλιο τοῦ Κράτους. Ἐκεῖνο τοῦ ὑπέδειξε νὰ γράψει τὸ ὄνομα τῆς παρένθετης μῆτέρας. Αὐτὸ ὅμως εἶναι λάθος, γιὰτὴ ὁ νόμος ὀρίζει ὅτι ἡ παρένθετη μῆτέρα δὲν εἶναι μῆτέρα. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ εἰσαγγελέας ἄσκησε ἔφεση, καὶ τὸ Ἐφετεῖο ἀκύρωσε τὴν ἀπόφαση τοῦ Πρωτοδικείου, μετὰ τὸ σκεπτικὸ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἐδῶ ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου ἀπὸ τὶς γυναῖκες γιὰ τοὺς ἄνδρες, γιὰτὴ δὲν ὑπάρχει φυσικὴ ἀδυναμία τοῦ ἄνδρα· ἡ φυσικὴ ἀδυναμία τῆς γυναίκας, ποὺ τὴν κάνει νὰ προσφύγει σὲ παρένθετη μῆτέρα, εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς νὰ κυφορήσει, ἐνῶ ὁ

ἄνδρας ἀπὸ τὴ φύση τοῦ δὲν κυφορεῖ. Βέβαια, τὰ παιδιά εἶχαν γεννηθεῖ. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ, ὁ συγκεκριμένος ἄνδρας νυμφεύθηκε τὴν παρένθετη μῆτέρα, γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ μῆτέρα τὰ παιδιά του, καὶ αὐτὴ κίνησε διαδικασία υἰοθεσίας, ἔχοντας ἥδη ξεπεράσει τὰ 60 χρόνια ποὺ προβλέπει ὁ νόμος, ἀλλὰ λέγοντας ὅτι θὰ υἰοθετήσῃ τὰ παιδιά τοῦ συζύγου τῆς. Τὸ Πρωτοδικεῖο ὅμως εἶπε ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἔχει περάσει τὴν ἡλικία, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ γίνει δεκτὴ ἡ αἰτήσή τῆς νὰ υἰοθετήσῃ τὰ παιδιά τοῦ συζύγου τῆς, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν εἶναι δικά του παιδιά πιά, βάσει δικαστικῆς ἀποφάσεως, καὶ δὲν εἶναι πατέρας τους, ὁπότε στὴν οὐσία δὲν ἔχουν οὔτε πατέρα οὔτε μῆτέρα. Τελικὰ τὸ Ἐφετεῖο ἔκανε δεκτὴ τὴν αἴτηση υἰοθεσίας, προσβλέποντας στὸ συμφέρον τῶν παιδιῶν.

Κλείνοντας ἐδῶ τὴν ἀναφορὰ μας στὴν ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ, ἃς ἔλθουμε στὶς ἄλλες μορφὲς συμβίωσης ἐκτὸς τοῦ γάμου. Ὁ θρησκευτικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς γάμος εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα νομικά, ἔχουν τὶς ἴδιες συνέπειες, καὶ διαφέρουν μόνο ἐκκλησιαστικά. Ἔχουμε ὅμως καὶ ἄλλους δύο τρόπους συμβίωσης: τὸ σύμφωνο ἐλεύθερης συμβίωσης καὶ τὴν ἐλεύθερη ἔνωση.

Ἐλεύθερη ἔνωση εἶναι αὐτὸ ποὺ παλαιότερα ὀνομαζόταν ἐξώγαμη συμβίωση. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄτυπη συμβίωση δύο ἐτερόφυλων προσώπων, ποὺ ἔχει μιὰ μονιμότητα, μιὰ χρονικὴ διάρκεια καὶ μιὰ δημόσια παρουσία. Ἀρχικὰ δὲν εἶχε νομικὲς ρυθμίσεις. Σιγὰ σιγὰ ἀπέκτησε μερικὲς, π.χ., ἂν ἕνα πρόσωπο διαζευγμένο ποὺ παίρνει διατροφή ἀπὸ τὸν πρῶτο σύζυγο ζεῖ σὲ ἐλεύθερη ἔνωση, χάνει τὴ διατροφή. Ἐπίσης, ὅπως σημειώσαμε ἠωρίτερα, ἀναφερόμενοι στὶς μορφὲς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς, ὁ νόμος προέβλεψε νὰ ἰσχύουν τὰ ἴδια καὶ γιὰ παντρεμένα ζευγάρια καὶ γιὰ ζευγάρια σὲ ἐλεύθερη ἔνωση. Ὅταν ψηφίσθηκε

ό εν λόγω νόμος, δέν υπήρχε άκόμα τó σύμφωνο συμβίωσης. Τώρα, βεβαίως, ή πρόβλεψη άφορᾷ και τó σύμφωνο συμβίωσης. Επίσης, στόν Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας τού 2005 προβλέπεται ότι, όταν ένας άσθενης άδυνατεί νά δώσει ό ίδιος συναίνεση για ιατρικές πράξεις, μεταξύ τών προσώπων που μποροῦν νά δώσουν τέτοια συναίνεση, πού όνομάζονται οικείοι, εἶναι και οί σύντροφοι τῆς ελεύθερης ένωσης. Τό ίδιο ισχύει στόν νόμο 3500/2006 για τήν ένδοικογενειακή βία: ό,τι ισχύει σέ ἔγγαμο ζευγάρι ισχύει και για ζευγάρι σέ ελεύθερη ένωση. Επίσης, στή νομοθεσία για τó ξέπλυμα βρώμικου χρήματος, όπου εμπλέκονται συγγενείς, σύζυγοι κτλ., εμπλέκονται και σύντροφοι ελεύθερης συμβίωσης.

Υπάρχουν όμως άλλα θέματα, πού δέν λύνονται άπό τόν νόμο ούτε ή νομολογία τὰ άντιμετωπίζει θετικά. Για παράδειγμα, όταν σέ ένα τροχαίο άτύχημα σκοτώνεται κάποιος, οί συγγενείς μποροῦν νά ζητήσουν άποζημίωση για ψυχική όδύνη. Στους συντρόφους ελεύθερης συμβίωσης δέν άναγνωρίζεται αυτό τó δικαίωμα. Επίσης, σέ μιá περίπτωση υπήρξε ένα ζευγάρι, πού μάλιστα ό άνδρας ήταν και γυναικολόγος, ήταν και οί δύο σέ διάσταση, άναμένονταν τὰ διαζύγια τους, και ξεκίνησαν τή διαδικασία ύποβοηθούμενης άναπαραγωγῆς, για νά άποκτήσουν παιδιά. Άφου προχώρησε ή διαδικασία, άρχισε ή κυοφορία και βγήκαν τὰ διαζύγια, ό άνδρας άλλαξε γνώμη και δέν ήθελε πια τὰ παιδιά. Τὰ παιδιά γεννήθηκαν, και ή μητέρα εἶναι σέ διαδικασία δικαστικῆς άναγνώρισης πατρότητας. Έφθασε μέχρι τήν όλομέλεια τού Άρειού Πάγου, όμως ό Άρειος Πάγος άρνήθηκε τήν άναγνώριση, άποφαινόμενος ότι δέν εφαρμόζονται άναλογικά στήν ελεύθερη ένωση οί διατάξεις πού προβλέπουν ότι όποιος δώσει συναίνεση σέ τεχνητή γονιμοποίηση θεωρείται πατέρας.

Επίσης, μέχρι πρόσφατα υπήρχε επί χρόνια μιá διαμάχη, άν μεταξύ τών συντρόφων τῆς ελεύθερης ένωσης μπορεῖ νά υπάρξει μιá άξίωση για περιουσιακή άποκατάσταση, όταν ό ένας ἔχει συμβάλει νά πλουτίσει ό άλλος. Πολύ πρόσφατα, με μιá άπόφαση τού Άρειού Πάγου τού 2014, αυτό άναγνωρίζεται. Και ως πρὸς τῆς διαθίκες ἐξώγαμων συντρόφων, επί πολλά χρόνια ή νομολογία δέν τῆς θεωρεῖ άνήθικες, παρὰ μόνο εἰάν ἔχουν δοθεῖ

κάποια περιουσιακά στοιχεία στόν σύντροφο κατά τρόπο πού δείχνει ιδιαίτερη καταφρόνηση στους άλλους συγγενείς.

Επειδὴ λοιπὸν υπήρχαν κάποια άνοικτὰ θέματα, θεωρήθηκε κάποια στιγμή ότι ἔπρεπε νά ψηφιστεῖ ένας νόμος και για τó συμβολαιογραφικό σύμφωνο συμβίωσης. Και ψηφίστηκε ό νόμος 3719/2008, σύμφωνα με τόν όποιο τó σύμφωνο συμβίωσης εἶναι μιá συμβολαιογραφική πράξη πού ύπογράφεται άπό τους δύο συντρόφους, καταχωρεῖται στὸ Ληξιαρχείο κανονικά όπως και ό γάμος και ἔχει άντίστοιχες έννομες συνέπειες. Όχι βεβαίως ως πρὸς τὰ πάντα· εἶναι κάτι διαφορετικό άπό τόν γάμο, εἶναι πολύ πιὸ εὔκολη ή λύση του, γιατί μπορεῖ νά λυθεῖ

με μιὰ καινούργια συμφωνία, μπορεί νὰ λυθῆι μὲ μιὰ μονομερῆ ἐνέργεια, δηλαδὴ μὲ μιὰ ἐξώδικη δήλωση, ποὺ καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ καταχωρηθῆι στὸ Ληξιαρεῖο, φυσικὰ θὰ λυθῆι, ἂν παντρευτοῦν μεταξύ τους οἱ δύο σύντροφοι, ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο τελέσει γάμο μὲ τρίτο πρόσωπο. Αὐτὴ ἡ τελευταία περίπτωση ἔχει ἐπικριθῆι ὡς ἀνήθικη, γιατί ἕνα ζευγάρι ζεῖ μαζί μὲ τὸ σύμβολο συμβίωσης, καὶ ξαφνικὰ πάει ὁ ἕνας καὶ τελεῖ γάμο μὲ ἄλλο πρόσωπο. Ἐπίσης, ἄλλα θέματα ποὺ ρυθμίζονται εἶναι: Τὸ πιὸ βασικό, τὸ ἄρθρο τοῦ νόμου ποὺ ἀφορᾷ τὸ τεκμήριο πατρότητος, καὶ εἶναι πανομοιότυπο

πορνεία ἢ εἶναι κάτι ἄλλο. Ὑπάρχουν κάποια χωρία ποὺ κάνουν μιὰ διάκριση. Ὁ μεγάλος βυζαντινὸς Κανονολόγος Θεόδ. Βαλσαμών, ἐρμηνεύοντας τὸν 26^ο Κανὸνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, λέγει: «*Διαφορὰ ἐστὶ παλλακῆς καὶ πόρνης· ἡ μὲν γάρ, ἥγουν παλλακί, εἰς μόνον τὸν παλλακευόμενον ἀμαρτάνουσα ἐπιγινώσκειται καὶ τῷ νόμῳ· ἡ δὲ μετὰ διαφορῶν πορνεύσασα οὔτε τῷ νόμῳ ἐπιγινώσκειται, ἀλλὰ καὶ τῆς πορνεύοντος κατοικίας ἐξωθεῖ*». Ἐπίσης, ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης γράφει στὸ Πηδάλιον: «*Διαφέρει δὲ ἡ πόρνη ἀπὸ τὴν παλλακίην, καθότι αὐτὴ ἀμαρτάνει μὲ διάφορα πρόσωπα, ἡ*

Τὸ σύμφωνο συμβίωσης εἶναι μιὰ μετεξέλιξη, θὰ λέγαμε, τοῦ μορφώματος ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὸ Βυζάντιο καὶ ὀνομαζόταν παλλακία, τὸ ὁποῖο ἦταν πολὺ γνωστὸ καὶ συνηθισμένο καὶ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, τοὺς Κανόνες καὶ πατερικὰ κείμενα.

μὲ τίς ἀντίστοιχες διατάξεις τοῦ ἀστικού κώδικα· ἔτσι, δηλαδὴ, τὰ παιδιά ποὺ γεννιοῦνται μέσα στὸ σύμφωνο συμβίωσης εἶναι γνήσια παιδιά τῶν γονέων. Ἀπὸ τὸν νόμο προβλέπονται καὶ κάποιες ἄλλες διατάξεις περιουσιακές, προβλέπεται κληρονομικὸ δικαίωμα, ποὺ εἶναι ὅμως τὸ μισὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἔχουν οἱ ἔγγαμοι, ἀλλὰ καὶ νόμιμη μοῖρα. Δὲν προβλέπονται δικαιώματα συνταξιοδοτικά, φορολογικὰ κτλ. Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ σὲ ὅλα αὐτὰ πλήρης ἐξομοίωση.

Τὸ σύμφωνο συμβίωσης εἶναι μιὰ μετεξέλιξη, θὰ λέγαμε, τοῦ μορφώματος ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὸ Βυζάντιο καὶ ὀνομαζόταν παλλακία, τὸ ὁποῖο ἦταν πολὺ γνωστὸ καὶ συνηθισμένο καὶ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, τοὺς Κανόνες καὶ πατερικὰ κείμενα. Καὶ ιδιαίτερα ἔχει ἀπασχολήσει τὸ κατὰ πόσον θεωρεῖται

δὲ παλλακὴ μὲ ἕνα». Καὶ μεταφέρει καὶ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος εἶχε γράφει ὅτι παλλακὴ εἶναι γυναῖκα σεμνή, τὴν ὁποία ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο συγκατοικεῖ, κάνοντας φανερὰ μαρτυρία περὶ τῆς συγκατοικίσεως ταύτης, φαίνεται εἰς τοὺς πολλοὺς ὅτι τὴν ἔχει γυναῖκά του. Καὶ ἐπίσης στὸν Νομοκάνονά του λέγει ὁ ἴδιος ὅτι «*παλλακί ἐστὶν ἡ συζῶσά τινι ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ νομίμως, χωρὶς γάμου, ἡ δὲ ἥττων τιμωτέρα φίλη λέγεται*». Δὲν εἶναι ἴσως αὐτὴ ἡ γνώμη ὅλων τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐρμηνευτῶν, πάντως βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν καὶ τέτοιες προσεγγίσεις στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας σὲ αὐτὸ τὸ προηγούμενο ἀντίστοιχο τοῦ σημερινοῦ συμφώνου ἐλευθέρης συμβίωσης. Τὰ σημειῶνω αὐτά, ἐπειδὴ, καὶ ὅταν ψηφίζοταν τὸ σύμφωνο συμβίωσης, ἡ Διαρκὴς Ἱερὰ Σύνοδος σὲ μιὰ ἀπόφασή της τὸ εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «πορνεία».

Τώρα, με αυτόν τον νόμο, προέκυψε ένα άλλο ζήτημα: το ζήτημα των συμβιώσεων ομοφυλοφίλων. Ειπώθηκε δηλαδή ότι αυτό το σύμφωνο αναγνωρίζει τη συμβίωση μόνο των έτεροφύλων, και όχι των ομοφύλων, άρα εδώ υπάρχει άνιση μεταχείριση και δυσμενής διάκριση μεταξύ ομοφύλων και έτεροφύλων, δηλαδή διάκριση με κριτήριο τη σεξουαλική προτίμηση, και θα έπρεπε να είχαν ενταχθεί και τα όμοφυλα ζευγάρια στο σύμφωνο συμβίωσης. Άφου δέν εντάχθηκαν, κινήθηκε μια διαδικασία: Χωρίς να επιδιώξουν κάποια δικαίωση από τα έλληνικά δικαστήρια, κάποια πρόσωπα, μεταξύ των οποίων ο Γρηγόρης Βαλλιανάτος, κάποιοι άλλοι και κάποιο σωματείο άπευθύνθηκαν άπευθείας στο Εύρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου (ΕΔΔΑ) στο Στρασβούργο, ισχυριζόμενοι ότι από αυτή τη διακριτή είς βάρος τους μεταχείριση έχει παραβιασθεί ή Εύρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου. Και όπως είναι γνωστό, με μια άπόφαση που δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 2013, ή προσφυγή τους έγινε δεκτή.

Έδώ υπάρχει κάτι άσυνήθιστο για το Δικαστήριο: Κανονικά, στο Εύρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου (ΕΔΔΑ) στο Στρασβούργο προσφεύγει κανείς, όταν έχει έξαντλήσει τα έθνικά ένδικα μέσα, άλλως ή προσφυγή θεωρείται άπαραδέκτη. Έδώ όμως, σε αυτή την περίπτωση, το Δικαστήριο τη θεώρησε παραδεκτή, λέγοντας ότι ή προσφυγή δέν θα είχε τύχη στα έλληνικά δικαστήρια, φέρνοντας κάποια παραδείγματα από

άλλες άποφάσεις που προσκομίσθηκαν, και έτσι προχώρησε στην ούσια.

Η Έλληνική Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι ο νόμος 3719/2008 ψηφίσθηκε κυρίως για την προστασία των παιδιών και για να καλύψει κάποια οικονομικά ζητήματα: και για μέν τα παιδιά δέν υπάρχει θέμα για τους όμοφυλους, άφου με βιολογικό-φυσικό τρόπο δέν μπορούν να άποκτήσουν παιδί, για δέ τα οικονομικά θέματα, ζώντας σε μια άτυπη συμβίωση, οί όμοφυλοι μπορούν να κάνουν μια οποιαδήποτε ιδιωτική συμβολαιογραφική σύμβαση και να ρυθμίσουν ό,τι οικονομικά θέματα έχουν (ισχύει ή αρχή της έλευθερίας των συμβάσεων). Άλλά το Δικαστήριο δέν ικανοποιήθηκε από αυτά τα επιχειρήματα και ύποστήριξε ότι οί όμοφυλοι δέν έχουν μια αντίστοιχη έπίσημη ληξιαρχική καταχώρηση και νομιμοποίηση, και γι

αυτό παραβιάζεται ή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου. Το Δικαστήριο θεώρησε ότι, όπως έχει δεχθεί και σε προηγούμενες άποφάσεις, ή συμβίωση των ομοφύλων έμπει στο άρθρο 8 της Σύμβασης, το οποίο άφορα τον

σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, δηλαδή ότι ή συμβίωση ομοφύλων προσώπων συνιστά οικογενειακή ζωή. Κατόπιν αυτού, άφου το Έλληνικό Κράτος καταδικάσθηκε σε άποζημιώσεις, έχει τεθεί και θέμα και έχει άνοιξει συζήτηση για το ότι θα πρέπει να υπάρξει νομοθετική ρύθμιση του ζητήματος. Βεβαίως, άκόμη και αν υπάρξει νομοθετική ρύθμιση, δέν είναι σωστό να έπεκταθεί ο νόμος 3719/2008 και να ενταχθούν σε αυτόν και

οί όμοφυλοι, άκριβώς επειδή ό νόμος έχει διατάξεις που δέν τούς άφορούν, όπως είναι τó τεκμήριο πατρότητας, όπως είναι ή λύση τού συμφώνου συμβίωσης με γάμο, που δέν ύπάρχει και δέν άναγνωρίζεται γάμος μεταξύ όμοφύλων. Θα θυμάστε ότι είχαν γίνει δύο γάμοι μεταξύ όμοφύλων στην Τήλο τής Δωδεκανήσου τó 2009, αλλά ό είσαγγελέας τής Ρόδου άσκησε άγωγή, για νά άναγνωρισθεί τó άνυπόστατον αύτων των γάμων, και πράγματι άναγνωρισθηκε τó άνυπόστατον αύτων των γάμων, αλλά ή ύπόθεση έκκρεμεί

Οί εξέλιξεις στην οικογένεια γεννούν πολλά προβλήματα και διλήμματα βιοηθικής.

στον Άρειο Πάγο. Παρ' όλο που στον Άστικό Κώδικα δέν άναφέρεται ρητά ότι ό γάμος άφορᾷ μόνο τούς έτερόφυλους, ύπάρχει μιá όλόκληρη σειρά πολλών άλλων διατάξεων τού Οικογενειακού Δικαίου που κάνουν λόγο για άνδρα και γυναίκα, τόν σύζυγο και τή σύζυγο, τόν πατέρα και τή μητέρα, και γενικά τó όλο πνεύμα είναι ότι ό γάμος άφορᾷ μόνο τούς έτερόφυλους.

Ξεκινήσαμε με κάποιες πτυχές κρίσης τής οικογένειας: τó γεγονός ότι ό γάμος άποφεύγεται από τούς έτερόφυλους, τήν πρακτική τής κρουοσυντήρησης ώαρίων, για νά τά χρησιμοποιήσουν άργότερα οί γυναίκες – πράγματι, και αυτό τó φαινόμενο επέκτείνεται συνεχώς, για νά μπορέσουν οί γυναίκες εργαζόμενες νά προχωρήσουν τήν καριέρα τους και κάποια στιγμή μετά τά σαράντα νά άποκτήσουν και παιδιά, αλλά έχοντας τó δυνατό, τó ύγιέστερο ώάριο των νεανικών χρόνων τους, κτλ. Από τήν άλλη πλευρά, βλέπουμε τούς όμοφυλόφιλους νά ζητούν πιεστικά νά κάνουν γάμο και νά άποκτήσουν παιδιά, δηλαδή νά άποκτί-

σουν παραδοσιακή οικογένεια. Βλέπουμε δηλαδή πώς έχουν άντιστραφεί οί όροι. Τελικά, αυτό είναι τó σήμερα, και αυτό είναι και τó αύριο τής οικογένειας, έτσι όπως τó διαπιστώνουμε αύτη τή στιγμή.

Επίσης, από τά διαζύγια, που άναφέρθηκαν, ύπάρχει ένα άνάλογο οικογενειακό μόρφωμα σήμερα: Δυό σύζυγοι που έχουν παιδιά από προηγούμενους γάμους και ό καθένας έχει πάρει τήν έπιμέλεια των παιδιών του ζούν μαζί σε ένα καινούργιο γάμο, σε μιá καινούργια συμβίωση, με τά παιδιά του ό καθένας. Αυτά τά παιδιά, αν είναι και μικρής ηλικίας, θα ζήσουν πολλά χρόνια μαζί και θα μεγαλώσουν σαν άδέρφια, αλλά ούτε βιολογική σχέση έχουν μεταξύ τους, ούτε και καμμία νομική συγγένεια (δηλαδή, θα μπορούσαν και νά παντρευτούν).

Επίσης, ένα άλλο πρόβλημα που δημιουργείται από τά διαζύγια και άπασχολεϊ ιδιαίτερα τούς πνευματικούς είναι ότι, αν ένα ζευγάρι δέν συμφωνήσει σε συναινετικό διαζύγιο, μπορεί νά περάσουν πολλά χρόνια άντιδικίας, για νά βγει τó διαζύγιο. Έν τῷ μεταξύ, αύτοι οί άνθρωποι, που φυσικά δέν ζούν μαζί και έχουν γίνει «έχθροι», μπορεί νά έχουν δημιουργήσει νέες σχέσεις, μπορεί νά έχουν άρχίσει νά συμβιώνουν, μπορεί νά έχουν άποκτήσει και καινούργια παιδιά. Και τί γίνεται τώρα από πνευματική σκοπιά; τί κάνουν οί πνευματικοί; πώς θα μεταλαμβάνουν αύτοι οί άνθρωποι; Ζούν σε μιá άταξία. Έδώ ύπάρχει ή δυσκολία ότι ό θρησκευτικός γάμος είναι νομικός τύπος γάμου, άρα ή Έκκλησία δέν μπορεί μόνη της νά κάνει κάτι ποικιαντικά: δέν μπορεί νά λύσει πνευματικά ένα γάμο, αν αυτός δέν λυθεί και νομικά. Άν υπήρχε μόνο ό πολιτικός τύπος γάμου ως νομικός τύπος, και ήταν διαχωρισμένο τó μυστήριο, τότε θα μπορούσε νά τó διαχειρισθεί διαφορετικά κατά περίπτωση ό επίσκοπος, ό πνευματικός, και νά μη δεσμεύεται, και

νά μὴ βρίσκονται γιὰ πολλὰ χρόνια κάποιοι ἄνθρωποι σὲ μιὰ τέτοια δυσκολία.

Οἱ ἐξελίξεις λοιπὸν στὴν οἰκογένεια γεννοῦν πολλὰ προβλήματα καὶ διλήμματα βιοηθικῆς. Ἄς ποῦμε ἓνα ἄλλο παρα-

λαγῆς; Πῶς θὰ ἀντιμετωπίσουν τέτοιες περιπτώσεις τὰ δικαστήρια; Ὅλα αὐτά, λοιπὸν, τὰ ζητήματα δὲν λύνονται τόσο εὐκόλα, καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη συχνὰ τρέχει πίσω ἀπὸ τὴν τεχνολογία.

Ὅσο καὶ νὰ λέμε ὅτι ἔχουμε τοὺς Πατέρες καὶ ἔχουμε τοὺς Κανόνες, αὐτοὶ δὲν μπορούσαν νὰ τὰ ποῦν ὅλα γιὰ πράγματα ποὺ δὲν γνώριζαν, γιὰ τεχνολογικὲς δυνατότητες ποὺ ἀγνοοῦσαν. Στους Πατέρες καὶ στους Κανόνες ὑπάρχουν τὰ κριτήρια τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας, ὥστε νὰ τὰ ἀξιοποιήσει σήμερα ἡ Ἐκκλησία, γιὰ νὰ δώσει λύση στὰ σημερινὰ προβλήματα· ἀλλὰ δὲν θὰ βρεῖ ἕτοιμες τὶς λύσεις. Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ προκλήσεις τοῦ αὐριο τῆς οἰκογένειας, ποὺ εἶναι ἤδη καὶ προκλήσεις τοῦ σήμερα.

δειγμα, σὲ σχέση μὲ τὰ γονιμοποιημένα ὠάρια. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ἄλλη διάστασις: Ξεκινᾷ ἓνα ζευγάρι, παντρεμένο ζευγάρι, τὴ διαδικασία ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς, καί, πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία, χωρίζουν καὶ δὲν θέλουν νὰ συνεχίσουν. Τί θὰ γίνῃ μὲ τὰ γονιμοποιημένα ὠάρια; Μπορεῖ ἡ γυναίκα νὰ θέλῃ νὰ τὰ κυοφορήσῃ, ἀλλὰ ὁ ἄνδρας νὰ μὴ θέλῃ πιὰ. Μπορεῖ ὁ ἓνας νὰ θέλῃ νὰ δωρηθῶν, ἀλλὰ ὁ ἄλλος νὰ μὴ θέλῃ, λέγοντας ὅτι δὲν θέλῃ νὰ κυκλοφοροῦν γονιμοποιημένα ὠάρια ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ νὰ ἀποκτήσῃ παιδιά ὁ ὅποιοςδήποτε μὲ αὐτά. Τέτοιες ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ φθάσουν καὶ σὲ δικαστήρια καὶ νὰ τὰ ὀδηγήσουν σὲ διλήμματα: τί νὰ ἀποφασίσουν; τίνος τὸ συμφέρον νὰ σταθμίσουν; Ἐκεῖ, ἐπίσης, γεννιοῦνται καὶ ἄλλοι προβληματισμοί: Τί εἶναι τὸ σπέρμα νομικά; τί εἶναι τὸ ὠάριο; τί εἶναι τὸ γονιμοποιημένο ὠάριο; εἶναι «πρᾶγμα»; εἶναι στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας; εἶναι «πρᾶγμα», ἀλλὰ ὄχι «πρᾶγμα» ποὺ μπορεῖ νὰ συναλλάσσει κανεῖς, δηλαδὴ «πρᾶγμα» ἐκτὸς συναλ-

Ἄλλὰ καὶ ἡ ποιμαντικὴ καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο ἐπίσης τρέχουν πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, γιατί, ὅσο καὶ νὰ λέμε ὅτι ἔχουμε τοὺς Πατέρες καὶ ἔχουμε τοὺς Κανόνες, αὐτοὶ δὲν μπορούσαν νὰ τὰ ποῦν ὅλα γιὰ πράγματα ποὺ δὲν γνώριζαν, γιὰ τεχνολογικὲς δυνατότητες ποὺ ἀγνοοῦσαν. Στους Πατέρες καὶ στους Κανόνες ὑπάρχουν τὰ κριτήρια τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας, ὥστε νὰ τὰ ἀξιοποιήσει σήμερα ἡ Ἐκκλησία, γιὰ νὰ δώσει λύση στὰ σημερινὰ προβλήματα· ἀλλὰ δὲν θὰ βρεῖ ἕτοιμες τὶς λύσεις.

Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ προκλήσεις τοῦ αὐριο τῆς οἰκογένειας, ποὺ εἶναι ἤδη καὶ προκλήσεις τοῦ σήμερα.

Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσοχὴ σας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Λέκτωρ Ἀστικοῦ Δικαίου

Νομικῆς Σχολῆς

Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν